

Terminlarning mantiqiy jihatdan ta'rif to'g'risida fikrlar

**Raximova Go'zal Yuldashovna, Tarjima nazariyasi va amaliyoti
kafedrasi dotsenti ,Urganch davlat universiteti ,O'zbekiston
Bakhtiyarova Gulasal, Tarjima nazariyasi va amaliyoti bo'limi
talabasi ,Urganch davlat universiteti ,O'zbekiston**

Kirish

Termin bilan odatdagi muomala chog'ida qo'llanadigan so'zlarning farqlari aniqlanar ekan, bu bilan terminning o'ziga xos xususiyatlari ham ochiladi. Shuning uchun quyida terminlarning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtab o'tishga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, so'zning ma'nosi ko'p hollarda murakkab bo'ladi, uning asosini tushuncha tashkil qilib, tushuncha ustiga kishiga ta'sir qiladigan qo'shimcha emotsional-ta'sirchan ottenka «bo'yoq» qo'shiladi. Bundan tashqari, so'z oddiy muomalada, publitsistikada, she'riyatda, ilmiy asarlarda, jamoatchilik oldida so'zlanadigan nutqlarda, ish qog'ozlarida qo'llanishga xoslangan ham bo'ladi. Mana shu uch tarkibiy qism (komponentlar) ma'nosi bir-biriga yaqin yoki bir-biriga tengdek ko'ringan so'zlar orasidagi tafovutga sabab bo'ladi. Masalan, *farzand—bola, children-child, xotin—rafiqa—yostiqdosh, woman-wife-spouse, er—o'rtoq—yostiqdosh—dadasi, man, husband, partner, father* (oddiy muomalada) va boshqalar.

Shu jihatdan qaraganda, termin emotsional-ta'sirchanlik xususiyatiga ega bo'lmay, tushuncha va stilistik belgi ifodalaydi. Uning stilistik belgisi ma'lum ishlab chiqarish, fan sohasiga oid bo'lgan ilmiy asarlar bilan bog'langanligidan va bu belgi shunday maxsus sharoitda sezilib turmaganidan, odatda, terminning aniq bir tushuncha ifodalashiga e'tibor qilinadi.

Terminidagi tushuncha bilan bog'langanlikning bo'rtib turishi uni mantiq qoidasi asosida ta'riflash imkoniyatini beradi. Masalan: *kurtak—core* o'simlikning tana, barg, gul va boshqa qismlarini hosil qiluvchi organ, boshlang'ich novda (botanika), *diafragma—diafragram* qursoq bo'shlig'ini ko'krak bo'shlig'idan ajratib turadigan to'siq (anatomiya), *realizm—realism* adabiyot va san'atda voqelikni badiiy obrazlarda butun to'laligi bilan to'g'ri tasvirlab berishni talab etuvchi badiiy metod va boshqalar.

Tadqiqotlar va natijalar

Terminlarni mantiqiy jihatdan ta'riflash mumkinligi esa ularni boshqa

soʻzlardan ajratish imkoniyatini beradi. Mantiqiy taʼriflash termin sifatida olingan soʻzdan anglashiladigan tushunchaning bir necha muhim belgisini ifodalash demakdir. Bunda termin xususiy tushunchani ifodalasa, taʼriflash uchun foydalanilgan soʻz umumiy tushunchani, keng tushunchani ifodalaydi. Masalan, yuqorida *kurtak-core* terminidan anglashilgan tushuncha organ va novda singari umumiy va keng tushunchalar yordamida taʼriflangan.

2. Termin hamma vaqt – gapda ham, gapdan tashqarida ham bir maʼnoli boʻladi. Uning bir maʼnoli boʻlishi maʼlum fan yoki maʼlum sohadagina qoʻllanish hususiyati orqali yuzaga keladi. Masalan, *til-language* oddiy soʻz sifatida koʻp maʼnolidir: turli gapda turli maʼnoda qoʻllanishi mumkin (kishi va hayvonlardagi maʼlum organ nomi, aloqa quroli nomi, «soʻz» “word” degan maʼnoda: *Quloq sol tilima; Listen to me*, «sir», «usul» maʼnolarida: *Rizamat biladi nihol tilini* va boshqalar). Ammo termin sifatida odam yoki hayvon anatomiyasi sohasidagi maʼlum bir organnigina ifodalaydi, ijtimoiy fanlar sohasida esa faqat kishilarning jamiyatda oʻzaro aloqa qilish qurolini anglatadi. Bunday maxsus sohalarda qoʻllangan termin turli gapda kelganda ham faqat bir xil maʼnoni anglataveradi.

3. Termin soʻzning koʻpincha qoʻllaniladigan asosiy (bosh) maʼnosigagina tayanmaydi, balki koʻchma (yoki yasama) maʼnolariga ham asoslanadi. Masalan, *oʻzak-core* termini botanika fani sohasida oʻz maʼnosida – “oʻsimlik tanasining oʻrta qismi” maʼnosida qoʻllansa, zoologiyada “patning oʻrta qismi”, texnikada «elektromagnitning oʻzagi» («rod, core»: *electromagnet core*) maʼnosi-da koʻchma holda qoʻllanadi. Grammatikada soʻzning oʻzagi soʻzning oʻrtasida kelishi shart emas, aksincha, oʻzbek tilida koʻproq soʻzning boshida (yaʼni «chetida») ke-ladi.

Termin murakkab tuzilgan boʻlsa, uning bir yoki bir necha elementi koʻchma maʼnoda boʻlishi mumkin: masalan, anatomiya sohasidagi *miya poʻsti maydonlari* termini sostavidagi *poʻst* va *maydon* soʻzlari koʻchma maʼnoda kelgan.

Maʼlumki, soʻzlardagi maʼno metafora, metonimiya, funksiyadoshlik, sinekdoxa usullari orqali koʻchadi.

Maʼno koʻchishi bilan hosil boʻlgan terminlarda metafora koʻproq uchraydi. Masalan, geografiya sohasidagi *qoʻltiq* («bay»), *burun* («cape») terminlari joylarning koʻrinishini (shaklini) odamning qoʻltigʻiga, burniga oʻxshatishga asoslangan; botanika sohasidagi *chang-pollen* oʻsimlik guli ichidagi mayda otalik urugʻlarini tuproqning changgiga oʻxshatishga asoslangan. (*Pollen is the pollen grains formed in the anthers of flowering plants*)

Ma'nosi metonimiya usulida ko'chgan terminlar u qadar ko'p bo'lmasa ham, har holda, uchrab turadi. Masa-lan, *qorako'l* qo'yning bir zotining nomi, *modera*, *madeyra*, *tokay*(vino turlarining nomi) aslida joy nomlaridan olingan.

Elektrda qarshilik o'lchovi birligi *om*, tok kuchi o'lchovi birligi *amper*, tokning kuchlanish o'lchovi birligi *volt* shu hodisalarni kashf qilgan olimlar nomi (Om, Amper, Volt) ni metonimiya usulida ko'chma ma'noda qo'llashdan tug'ilgan.

Sinekdoxa usulida, ya'ni butun bilan qism orasidagi munosabat asosida ma'no ko'chishi natijasida ma'lum hayvonning terisi ma'nosini anglatadigan *qorako'l*, *tulki*, *qunduz* kabi terminlar vujudga kelgan.

So'zning asosiy ma'nosi bilan ko'chma ma'nodagi terminologik ma'nosi orasidagi aloqa uzoqlashadi. Natijada, odatdagi so'zga omonim bo'lgan termin hosil bo'ladi. Termining ma'nosi sun'iy ravishda semantik taraqqiyotdan, o'zgarishlardan to'xtatilgan bo'ladi. Termin ba'zan so'zning ko'chma ma'noda qo'llangandagi ma'nosini anglatsa ham, bu ko'chma ma'no o'sha terminning birdan-bir ma'nosi bo'lib qoladi. Vaholanki, odatdagi so'zlarda ko'chma ma'nolardan biri bilan bunday chegaralanib qolib bo'lmaydi. Davr o'tishi bilan so'zning bosh ma'nosi yoki ayrim ko'chma ma'nolari unutilishi va boshqa ko'chma ma'no saqlanib qolib, asosiy ma'noga aylanishi mumkin bo'lsa ham, bu so'nggi ma'no (yoki ma'nolar) asosida keyinchalik yangi ko'chma ma'nolar hosil bo'lish protsessiga chek qo'yilmaydi.

Termin ham odatdagi so'zlar kabi turli ma'nolarga ega bo'lib qolsa (semantik jihatdan taraqqiy qilsa), o'sha fan yoki fanning bo'limi sohasida fikrlarning har xil ekanligi anglashiladi. Masalan, *grammatik kategoriya* termini ba'zan bir necha grammatik ma'no yig'indisi deb tushuntirilsa, ba'zan grammatik ma'nosi bir-biri bilan bog'langan grammatik formalarning jami deb tushuntiriladi. SHuningdek, *grammatik forma* termini ba'zan so'zdagi affiks ma'nosida tushunilsa, ba'zan so'zning gapda qo'llanish chog'idagi qiyofasi deb tushuniladi. Bu hol uzoq vaqtlar davom qilishi mumkin. Masalan, *grammatik forma* terminining ikki xil ma'noda qo'llanishi XIX asrdayoq mavjud edi.

Xulosa

So'z terminga aylanganidan so'ng mavjud sino-nimiya va antonimiya qatoridan chiqib ketadi. Shuningdek, *so'z* va *gap*, *ildiz* va *tomir* so'zlari, odatda, bir-birlariga sinonimdir. Ammo termin sifatida ular bir-birlariga sinonim bo'lmaydi: *so'z* tilshunoslikda leksikologiya va morfologiyaning ob'ekti bo'lgan birlikni

ifodalasa, *gap* termini sintaktik birlikni ifodalaydi. Ularni farqlamaslik juda katta anglashilmovchilikka sabab bo‘lishi mumkin edi. Botani-ka fani sohasidagi *ildiz* bilan *tomir* terminlari mana shunday boshqa-boshqa tushunchalarni anglatadi: *ildiz-root* o‘simlik tanasining pastki qismi bo‘lsa, *tomir-vein* o‘simlik bargidagi taram-taram «ip»lar.

Fizika fani sohasidagi *issiqlik sig‘imi* termini sostavidagi *issiqlik-heat* so‘zi, odatda, oddiy muomalada *iliqlik-warm* so‘ziga sinonim, *sovuqlik-cold* so‘ziga esa antonimdir. Ammo termin sostavida uni bu so‘zlarga ma‘nodosh deb ham, qarama-qarshi deb ham bo‘lmaydi. Ularni, hatto, nisbatlash ham mumkinmas. Xuddi shu kabi, *chang-pollen* terminini *to‘zon-pollen* so‘ziga nisbatlash va ularni sinonim deb tushunish botaniklarning xayoliga ham kelmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Виноградов В. А., Васильева Н. В., Шахназарович А. М. Краткий словарь лингвистических терминов. М.: Русский язык, 1995. — 175 с.
- 2.Кубрякова Л.С. “Краткий словарь когнитивных терминов”. – М.:1997.
- 3.Маматов А.Э., Худайберганава Н.Р. Лингвистик терминлар ўқув луғати. Т.: Замон. 2022
- 4.Маҳкамов Н., Эрматов И., Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Т.: Фан. 2013.
- 5.Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1960.
- 6.Розенталь Д.Э., Теленкова М. А. Словарь- справочник лингвистических терминов. – М.: 1985.
- 7.Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т.: 1985
- 8.Хемпа Э. Словарь американской лингвистической терминологии– М.: 1964.
9. Шаталова Т.И. “Англо-русский идеографический словарь”.— М.: 1994
- 10.Лингвистический энциклопедический словарь изд-е 2-ое / ред Ярцева В.Н. – Большая Российская энциклопедия: 2002.